

Torben Arboe:

Der skal drages ild ...

– om ord, ordforbindelser og talemåder vedr. brug af ild

I min redaktion af substantivet *ild* til Jysk Ordbog for nogle år siden omtalte jeg kort forskellige måder at skaffe sig ild på i tidligere tider, herunder bl.a. verbalforbindelser som *hugge ild* og *drage ild*. Især sidstnævnte virkede lidt mystisk og spændende, idet den viste sig især at angå tiden tilbage i 1700-tallet, hvor landbruget var plaget af kvægpest, stedvis kaldt *ildsygen*. Der var i ordbogens samlinger stof til adskilligt mere, end ordbogsartiklen gav plads til; en del af dette vil jeg gerne gå nærmere ind på her.

1. Hugge ild, slå ild

Et fyrtøj kunne bestå af ”en langagtig træ- eller metalkasse med en flintesten, et fyrstål og nogle klude”, der tidligere var brændt til ’tønder’, dvs. var mere eller mindre forkullede (Feilberg (1899):37, citeret i JO). Se forskellige udformninger af fyrtøj, fyrstål mv. i fig. 1.

Man slog med fyrstålet på en flintesten, indtil der sprang en gnist, som kunne sætte ild i tønderet og videre fænge i småpinde el.lign., derefter i træ, tørv el. andre materialer. Dette kaldtes at *hugge ild* el. *slå ild*, udtryk, som også kunne benyttes om blot at slå en gnist til at tænde tobakspiben med. Udtrykkene kunne dog også have overtoner af magi, fx skulle lidelsen ’natild’ (= en slags helvedesild) kunne kureres ved, at der ’hugges ild’ over den (Midtøstjylland, Kamp (1943):130), eller ved, at man med to flintesten i mørke ’slog ild’ over personen med lidelsen (°Hundslund i samme område). Natten til 1. maj (valborgnat) ’huggede man ild over kreaturerne’ på Anholt (Tang Kristensen

(1891b):114) for at skærme dem mod sygdom. Ild blev altså tillagt en magisk, rensende, beskyttende eller helbredende virkning, jf. også nogle af de følgende udtryk.

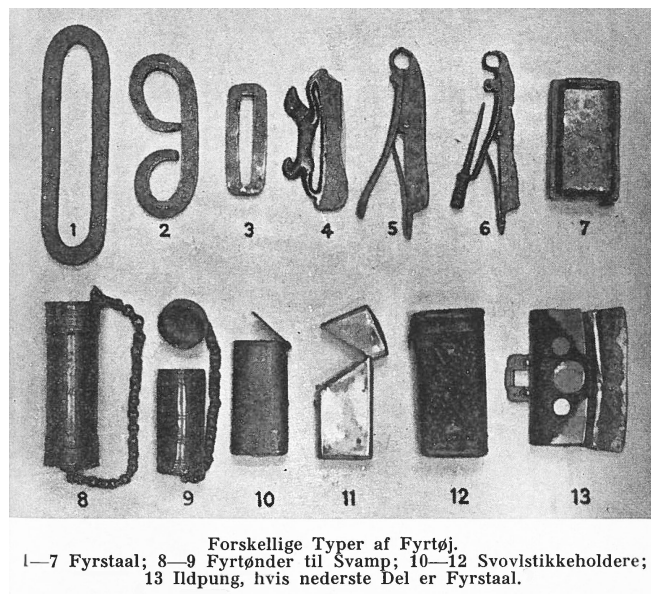

Fig. 1. Forskellige udformninger af fyrstøj, fyrstål mv.; 'svamp' er det samme som 'tønder', trøsket træ mv. Jf. Hansen (1942):113.

2. Låne ild

Gløderne i kakkelovnen eller på arnen blev tildækket med et par tørre og derover aske om aftenen, så man kunne undgå besværet med at slå ild næste morgen. Gløderne kunne dog være 'gået ud', dvs. slukket, om morgenen; men så kunne man måske *låne ild* hos en nabo, så man slap for at skulle bruge fyrstøj.

Var Ilden gaaet ud om Morgen, maatte man hjælpe sig med Fyrstaal og Fyrstønde (se fig. 1), hvis man da for Nemheds Skyld ikke foretrak at laane den hos Naboerne. Man maatte ikke bede om den som Gave, og den blev hentet i en gammel Træsko (Midtøstjylland, Tang Kristensen (1898):101).

Jf. også: *Mo a laaen en Nist Ild i men Gryd* = må jeg låne en gnist ild i min gryde (°Sydsamsø). At man ikke måtte bede om ild som gave, skyldtes måske, at man så skulle takke for den, hvilket efter gængs forestilling ikke gik an: 'Man maa ikke takke for ild, thi saa kunde det være, at den tog Magten fra én' (Østjylland, Kamp (1943):172). At låne ild skulle somme tider gå meget hurtigt, jf. talemåden: *ska do löwn Il'*? (= skal du låne ild?), som i Vendsyssel blev brugt, når en besøgende havde meget travlt. Men at låne ild kunne også bevirke alvorligt uheld: "Naar et Kreatur gaar over et sted, hvor en samme Dag har gaaet med laant Ild, saa faar det Ildsygen og maa dø, inden Solen gaar ned" (Skytte (1890):88). Hermed er vi på vej over i de mere komplicerede, ældre kulturelle forhold, som ligger bag de næste udtryk.

3. Drage ild mod ildsygen

At *drage ild* blev anvendt som en slags magisk middel mod en form for kvægpest (miltbrand) i 1700-tallet, hvor man ikke vidste, hvad sygdommen skyldtes, eller hvordan den kunne modvirkes. Sygdommen kaldtes også *ildsygen*, tilsyneladende blot ud fra, at kødet i kreaturer, der var døde af sygdommen, var ildrødt. Derudfra drog man den for nutiden overraskende slutning, at ilden i landsbyen ikke var god nok: den måtte slukkes, og man måtte skabe helt ny ild. Det omtales kort af H.P. Hansen flere steder, fx:

I visse egne hændte det med mellemrum, at fækreaturerne blev hjemsøgt af en ondartet kvægpest, den såkaldte *ild-syg-end*. Flåede man et dyr, der var kreperet, var kødet ildrødt, og så sluttede man deraf, at der måtte være noget i vejen med ilden. Så blev ilden slukket overalt i byen, hvorefter man *draw'*, borede eller savede frisk ild, *nødild*. (H.P. Hansen (1960):170, tilsvarende i H.P. Hansen (1958a):145f., (1958b):190f.).¹

Skytte (1890) beskriver i fortællingen 'Billeder af Landbolivet i Stavnsbaandets Tid' en sådan situation nærmere, formentlig fra Lindum sogn (nord for Tjele Langsø), Nørlyng herred, Ommersyssel

¹ Präteritumsformen *draw'* er næppe korrekt: formen har almindeligvis å-vokal *dråw'* i Midtjylland, mod øst ses dog sporadisk også *draw'et*, jf. kort 2 i JO *drage*³.

(se kortet i fig. 5). En 'klog mand' bliver kaldt ud til en død kvie på marken: først går han i fleres påsyn rundt om den og 'slår ild' med fyrstål og flintesten tre gange; derpå undersøger han kviens krop, dens øjne og specielt dens tunge, hvorefter han konkluderer: "'den er død af *Ildsygen!*' – '*Ildsygen!*' gentog de andre og korsede sig" (s. 87f.). De vidste nemlig, hvad de så risikerede: "alle Sognets Kreaturer maa dø, hvis det ikke bliver hindret ... (v)ed at der bliver *draget Ild*" (s. 89). Dette sidste bliver man så enige om og får kundgjort:

hør, hvor han raaber ned ad Gaden: "Dar'n ska' lukkes, og Ilden ska' slukkes! der skal drages Ild te Jens Tops!" lød det med Mortens dybe og stærke Røst (s. 89f.; Dar'n = dørene, te = til, hos).

Al ild i landsbyen skulle altså slukkes, og man skulle tænde en helt ny ild, *nødild* eller *vild ild*. Den nye ild skulle ikke tændes med fyrstøj, men derimod ved gnidningsvarme fra træ mv., især ved brug af den ældgamle metode med en form for ildbor. Princippet ses i fig. 2.

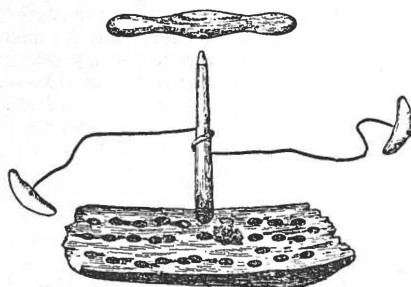

Fig. 2. Bærbart ildbor. Gnidningsvarme opstår, når den lodrette, tykke pind, tilspidset i enderne, presses ned mod det flade træstykke, og snoren omkring den trækkes fra side til side, så den bringes til hurtig rotation. Jf. Salmonsens. IX. (1920):186.

I kilderne vedr. kvægpest i 1700-tallet omtales dog oftest en opsætning med en vandret træstang, der bringes til rotation mellem fx to dørstolper:

Man spændte en træstang vandret ind mellem to lodrette stolper, for eksempel en dørkarm. Så slog man et stykke reb om stangen,

og nu stod to karle og trak (*draw*) i hver sin ende af rebet, frem og tilbage, indtil det slog ild i boremelet ved en af stangens ender, og derved fik man frisk ild til hjemmene. Endelig tændte man bål i en hulvej og drev de endnu levende kreaturer der over. Så var kuren endt. (H.P. Hansen (1960):170)

Som processen med ildtænding beskrives her, lyder det rimeligt nemt; men flere kilder beskriver, at det kunne tage meget lang tid, en hel dag eller mere, at få en brugbar ild frem. Hos Skytte (1890) gives flere detaljer, fx beskrives træstangen som 'et tildannet Stykke Træ, omtrent som en Mangletrille' (s. 90), dvs. en ret tyk stok (manglestok), som tøj blev viklet omkring, når det skulle rulles og glattes med manglebræt, jf. fig. 3.

Fig. 3. Vedr. træstangen i ildboret: tykkelse omtrent som den runde stok, manglestokken, nederst til højre (under manglebrættet i kvindens hænder). Rasmussen (1977):21.

Træstangen blev anbragt vandret i karmen 'i Nødsdøren' (dvs. stalddøren) i huller, der forinden var boret af snedkeren, først 'med en Navr' (dvs. et stort bor) 'halvanden Alen fra Dørtræet' (dvs. ca. 1 m over dørtærskelen), derpå udvidet 'med en stor Ryddenavr' (s. 91). Bommen (som træstangen kaldes her) blev fastgjort heri; et reb blev snoet om den, to mænd trak i det fra hver sin side, og "Bommen snurrede uden Ophør". Efter en halv times arbejde begyndte det at ryge fra dens ender; det gav dog ikke ild endnu, heller ikke senere på dagen, skønt flere mænd afløste hinanden ved bommen. Man diskuterede, om nu også al ild i landsbyen virkelig var slukket (s. 92), og man arbejdede

videre fra næste daggry, stadig uden held. Om eftermiddagen gik nogle ud for at se efter gemte gløder, og i mørkningen fandt man faktisk nogle 'hos en gammel Indsidderske, der gik under Navnet Hexen'. De blev slukket – og tredje morgen 'spillede de røde Flammer om begge Ender af Bommen', inden man havde arbejdet med ilddragningen en halv time (s. 93). Derfra bragte man så gløder (i en træsko) 'ned i Forten' (dvs. drivvejen for kreaturer, jf. *forte*¹ i JO), hvor man tændte bål, som man derpå trak heste, kvæg og får igennem: de "fik Haarene svedne, men tog ellers ingen Skade" (s. 94). Hvorvidt dyrene undgik kvægpesten, oplyses ikke.

Ligeledes fra Lindum sogn foreligger en beskrivelse af ilddragning mv. hos Tang Kristensen (1888):214ff., men skrevet på dialekt. Herfra skal kun nævnes enkelte detaljer, fx at det skulle foregå "*i en da:r mæ tow' jeege-stålper te daarkar'm*" (= i en dør med to egestolper til dørkarm, s. 215), og at der skulle bores et lille hul udefra ind i stolpehullet, så der kunne sættes 'tønder' ind, som så bedre kunne blive antændt. Da man havde arbejdet en halv dag uden resultat, blev man mistænksom og fandt også her, at der et sted gemtes ild, som straks blev slukket, hvorefter man kunne få ild. Med den blev tændt bål i 'en snævring mellem to gærder', alle byens kreaturer blev med noget besvær drevet derigennem: *Så wa sygenen ju stanst, næ'er di kom öw'er te hoof* (= så var sygdommen jo standset, når de kom over til hobe, dvs. alle sammen, s. 216). I en anden beskrivelse fra samme sogn nævner Tang Kristensen, at der skulle 'drejes rundt med en Læsmerstang i en Egestolpe, til man fik Ild ved Gnidningen' (1883:205). 'Læsmerstang' er egnens udtale af 'læsse-med-stang', dvs. en stang, man lagde på langs over et læs hø eller korn (og surrede fast til vognens ender) for at holde læsset fast på vognen under hjemkørsel fra marken; også blot kaldt 'læsestang'. Det beskrives ikke nærmere, hvordan man drejede nævnte stang længe nok i egestolpen til at få ild; men det besværlige fremgår også her:

Naar de ikke fik Ild tændt i ét Hul, begyndte de i et andet, og man kan saaledes i Lindum Skoles Køkken se et Pandetræ, hvor der er fire Huller, som de har opgivet for at begynde andet Steds. Træet kunde ogsaa somme Steder være for tvært. (s. 206).

Pandetræ betegner en bjælke el. lign. over ildstedet i en åben skorsten, også kaldt skorstenshammer²; her er formentlig tale om genbrug af en stolpe fra en anden bygning. Træstykker af denne type kaldes også *nødildsstolper*, nærmere herom i afsnit 7. Tang Kristensen nævner for citatet et eksempel på, at sidste glød i landsbyen skal være slukket, før ny ild kan tændes ved brug af 'læsmerstangen', men giver altså også en mere virkelighedsnær årsag: træet kunne være for 'tvært', dvs. besværligt, dårligt til processen.

Tang Kristensen (1891a):78ff. har samlet oplysninger om ild-dragning fra flere lokaliteter, hvorfra enkelte detaljer skal nævnes. Kvægpesten 'rasede 5, 6 gange' i 1700-tallet, og da har man også i Handest (i Glenstrup sogn, Nørhald herred) lidt øst for Lindum draget ild med en 'læsmerstang', her i et hul i en 'stolpe i den vestlige side af gården'; alle byens mænd skulle være til stede og behjælpelige med det efter oldermandens tilsigelse (s. 80). Når ilden var tændt, blev den båret hen i en smal gyde mellem to gårde, hvor man tændte et bål af halm, lyng og tørv, som alle mænd havde bidraget til; alle kreaturerne blev drevet igennem bålet. Siden gik alle bymændene rundt i byen med noget af ilden fra gyden og røgede i alle staldene. I en anden optegnelse fra Glenstrup sogn bruges betegnelsen *læssetræ*; her skulle den ene ende sættes fast mod en egestolpe i et hus, den anden mod et delvist nedgravet stykke egetømmer (s. 78). Hele byens kreaturer blev drevet over et bål, tændt med ild herfra: 'Så blev sygdommen hævet' (smst.). Fra Vesterbølle sogn (Rinds herred) i Himmerland tilføjes, at ilden skulle drages 'der, hvor de kunde påvise, at sygenen (= sygdommen) var opstået'; man brugte en lignende formel ved bekendtgørelsen som i Lindum ovenfor: "Dören skal lukkes, og ilden skal slukkes, der skal drages ild te Jens Hovgårds!" (s. 79).

4. Bore ild, drile ild

Fra enkelte steder foreligger udtryk, som direkte viser, at der var tale om ildboring. Schuster (1872) omtaler således fra Faldborg i Vindum sogn (Fjends herred), at 'et særegnet virksomt middel' mod kvægpesten i 1734 og senere skulle være 'at bore Ild', dvs. bore i 'en Egeledpæl, saalænge indtil der gik Ild i den'. Med denne ild tændtes

² Beskrivelsen refereret og delvis citeret i Feilberg (1889):181f.

bål, 'hvorover Kvæget skulde drives'; de kreaturer, der kom igennem, 'bleve helbredede eller undgik Sygdommen' (s. 14).

Tang Kristensen (1891a) nævner fra 1821 Engesvang sogn (igen Fjends herred), at man under kvægpesten fik det råd at 'drile i en egestolpe', til der kom ild, og så drive de fire tilbageværende stude over røgen derfra (s. 78). Verbet *drile* betyder 'bore, bore med drilbor' (jf. artiklen *drile* i JO). I dette tilfælde skildres kuren som enklere end ovenfor: 'Det var i en port, de vilde drile den ild, og studene fik sådan lyst til at stå der i porten og slikke den røg i dem, at de kom dem', dvs. 'kom sig', blev raske uden at skulle gå gennem et bål. Man havde dog måttet sikre sig, at al ild i byen var slukket forinden; også her fandt man ild på en gammel kones ildsted. På meddelerens gård havde der i et udhus, som blev brudt ned i 1845, stået 'en gammel stolpe, som var brugt til at drile ild i ... med de gamle drilekuglehuller i' (smst.). 'Drilekugle' er ikke nærmere forklaret og ses ikke i JOs materiale i øvrigt; det er måske fejlagtigt optegnet, idet 'drilehul' skulle være tilstrækkeligt, dog ses heller ikke denne sammensætning afhjemlet i ordbogsmaterialet. Formentlig er der tale om borehuller som i nødildsstolpen i fig. 4.

Videre anfører Frifelt (1959) med baggrund i Tang Kristensens eksempler, at man tændte ny ild ved med et reb 'dreje et Læssetræ som en Dril i et Hul i en Beslingpæl saa haardt og saa længe, til Træet gik i Glød' (s. 97). Brugen af et læssetræ er omtalt ovenfor, skønt det ikke der forbindes med 'dril' eller 'drile'; men det er nyt, at der i stedet for blot en stolpe nævnes en 'Beslingpæl', dvs. en pæl til adskillelse af kobåse (jf. JO *bæssing-pæl*, hvor *bæssing* har sideformen *bæsling*) som anvendt til formålet. Det bekræftes af et eksempel i afsnit 7.

5. Save ild

Som nævnt i forbifarten i afsnit 3 havde man endnu en metode til at frembringe gnidningsvarme til ny ild, nemlig at *save ild*. Det gjorde man ved at lade to mand trække et tov frem og tilbage gennem et hul i en stolpe el. træstamme, hvilke bevægelser kan minde om savning. Også denne metode har Tang Kristensen (1891a) nogle eksempler på, fx fra Gjedsted (Rinds herred, Himmerland, meddelt fra nabosognet Ullits): 'Der skulde saves ild af et egetræ med et *hovedreb* og så sættes bål æpå (= på), som hovederne skulle over' (s. 77); 'hovedreb' var den del af et tøj, der var bundet om nakken på dyr. Ligeledes i Tørring i

Ø. Tørslev sogn (Gjerlev herred, Ommersyssel) 'har de savet ild. Der har (i en gård) været en stolpe, som har været brugt til det' (s. 79). Tilsvarende i Linå sogn (Gjern herred, Midtøstjylland) har man brugt at 'save ild for kvægsygen med et stykke reb' i en egestolpe; også her måtte man ud at slukke ild et sted, før processen virkede. I Ovsted sogn (Voer herred, også Midtøstjylland) savede man ild med en 'ulden tøjrblok (dvs. reb, der er spunden af hestehår og svinehår) i en halv egedør' (jf. *blok*³ 8 i JO mht. tøjrets bestanddele); hvorvidt bålet med ild herfra virkede på kreaturerne, fremgår ikke (s. 80).

Ud over hos Tang Kristensen nævnes metoden i en kilde fra Grundfør sogn (Vester Lisbjerg herred, Midtøstjylland). Her ville bymændene under kvægpesten i 1746, hvor 250 kreaturer var døde, have præsten til at give sit samtykke til, at der skulle saves ild, og kvæget drives gennem bål fra den nye ild. Han modsatte sig det som et dårligt råd, ville dog ikke direkte forbyde det, "men saa døde det (dvs. kvæget) aldrig stærkere førend derefter", mens kreaturer, der ikke gik igennem ilden, faktisk overlevede (på nær et). Præsten har antagelig set sig bekræftet i sin overbevisning; men året efter døde næsten alt hans kvæg i et nyt udbrud af kvægpesten (Fangel (1883):362f.).

Endvidere omtales metoden i en yngre optegnelse fra Mejlby i Linde sogn (Nørhald herred, Ommersyssel), dog med brug af verbet *gnide* i stedet for *save*: i en gård borede man hul i stolpen ved 'kohusdøren', og to mænd 'gned et reb frem og tilbage gennem hullet til det slog gnister, som man så tændte ny ild med' (Piø (1959):222).

6. Om betegnelsen ildsygen m.fl.

Som nævnt i begyndelsen af afsnit 3 kaldte man kvægpesten for ildsygen ud fra, kødet var ildrødt i et dyr, der var dødt af denne sygdom. Ordet *sygen* er her ikke bestemt form af 'syge' = sygdom, men et selvstændigt ord, et synonym til sygdom: en sygen = en syge = en sygdom.³ Fra 1800-tallet kædes den sammen med sygdommen miltbrand:

³ ODS anfører *Sygen* og *Sygende* som dialektale sideformer til *I. Syge* (bd. 22, 1944). *Sygen* er almindeligt i størstedelen af Jylland bortset fra Vendsyssel og det sydlige Sønderjylland, jf. besvarelser af Jysk Ordbogs spørgeliste AL 7; fx i vestjysk: *en hæjstsygen* = en hestesygdom, *æ engelsk sygen* = engelsk syge, den engelske syge.

Folk sagde om et Høved, der var død af Miltbrand, at det havde "Ildsygenen". Der groede en Slags Urter eller Græs i de sure, uafgrøftede Kjær, og naar Kreaturerne fik dem i sig, fik de Ildsygen og kunde ikke leve, uden at der blev draget Ild, som de skulde over. (Tang Kristensen (1883):205).

Dette oplyses fra Hammershøj sogn (Sønderlyng herred, Ommer-syssel). Fra nabosognet Nørbæk nævnes ligeledes græsning i enge som årsag; det tilføjes, at ildsygenen 'begynder med en mørk plet enten på lår eller bove inden for huden', og at det så er bedst at slagte dyret; får sygdommen lov at fortsætte, 'bliver hele låret sort', og derpå 'hele kreaturet sort, og kødet som tjære' (Tang Kristensen (1891a):81). Om sygdommens årsag skrives tilsvarende fra Lindum sogn: 'I et vaadt Aar gror der Ildgræs nede i Kæret, og hvis Kreaturerne faar det i sig, saa faar de Ildsygen, og den er uhelbredelig' (Tang Kristensen (1936):340); her er 'ildgræs' en sideform til 'iglegræs', som betegner planterne vibefedt, soldug m.fl. (jf. artiklen *igle-græs* i Jysk Ordbog). Hos Piø (1959) anføres, at kreaturerne 'fik ildsyge (svulmede op) af græs i engen' (s. 222). Feilbergs ordbog citerer forklaringen mht. symptomerne (II.15). ODS betegner miltbrand som 'akut infektionssygdom hos husdyr ... der ofte foraarsager en voldsom opsvulmning af milten (Anthrax)' (bd. 14, 1933). I *Landbrugets Ordbog* beskrives sygdommen detaljeret, og det bemærkes, at den ved kvæg viser sig ved høj feber: 'Dyrene kan pludselig styrte om og dø ... oftere varer Sygdommen dog Timer til 1 Dag' (II.132f.); jf. den i begyndelsen af afsnit 3 omtalte pludseligt døde kvie. Betegnelsen 'ildsygen' er registreret sporadisk i det østlige Midtjylland, jf. eksemplerne ovenfor; sygdommen betegnes som en ondartet kvægpest i H.P. Hansen (1958):145. I samme område kaldes den også *fæsygenen* (fx Tang Kristensen (1891a):80, idet *fæ* = kreatur, kvæg), jf. sideformen *fæ-sygen* i JOs artikel *fæ-syge*. Betegnelsen *Kvægsygen* er overskrift for et helt afsnit i Frifelt (1959):94-99, hvor der bl.a. refereres nogle af Tang Kristensens optegnelser vedr. ildsygen mv., men ikke gives nye eksempler på sygdommen. Hos Alkærsig (1938) beskrives kvægpestperioden 1745-85 indgående; her brugte man i tingsvidner 1746-47 også betegnelsen *den rystende syge* (s. 37), formentlig ud fra, at angrebne dyr fik høj feber som nævnt ovenfor.

7. Nødild, nødildsstolpe

Nødild betegner som nævnt i afsnit 3 ny ild frembragt ved gnidning af træ, en forklaring, der også gælder artiklerne *Nød-ild 2* i ODS (bd. 15, 1934) og *Nødild* i Salmonsens (bd. 18, 1924); ODS bemærker, at '1. led måske (er) beslægtet med oldnordisk *núa* = gnide, men knyttet til *II. Nød 2* = tilstand med lidelser, trængsler, hjælpeløshed, fare'. Feilberg har ikke nogen egentlig artikel på ordet, men henviser i tillægsbindet IV.314 til omtalen af at drage ild, save ild mv. i artiklen *ild* (II.10), hvor dog ordet *nødild* ikke nævnes. H.P. Hansen anfører det i (1958a):146 og (1960):170, men ikke som egentligt dialektalt ord; det samme gælder Frifelt (1959):97. *Nødild* er ikke nævnt i andre kilder i JOs ordbogskartotek; dermed er det næppe dialektalt, men indgået som teknisk term el. lign. i enkelte beskrivelser.

Tilsvarende er *nødildsstolpe* vist også mest en teknisk term, brugt af etnografer og museumsfolk som Tang Kristensen og H.P. Hansen. Som indledning til rækken af oplysninger om ilddragning mv. nævner førstnævnte, at han 'ej (vil) undlade at anføre, at jeg har skaffet flere sådanne nødildsstolper til veje, og de er nu anbragte i "Dansk Folkemuseum"' (Tang Kristensen (1891a):78). Han nævner samtidig to eksempler, først: 'der findes en i en udvæg i en gård i Nørbeg', dvs. Nørbæk sogn (Sønderlyng herred, Ommersyssel), dernæst stolpen i Lindum skoles skorsten (jf. afsnit 3). Denne omtales senere af H.P. Hansen i et referat af samtale om bl.a. nødildsstolper:

Hvis der endnu skulle eksistere en sådan, skulle det da være i Lindum skole, hvor en stolpe var havnet som skorstenshammer [sagde Tang Kristensen]. Vi kan jo rejse ud og se efter, foreslog jeg, og så stak vi af. Det var også på høje tid, vi kom, thi man var netop ved at brække det gamle skolehus ned, men bjælken var i behold, og den findes nu i E. Tang Kristensens samling i Herning Museum (H.P. Hansen (1966):210).

Tidspunktet for dette fremgår ikke direkte, men er formentlig 1910'erne. Der foreligger et foto af stolpen med 2 ildboringshuller, desværre ikke de 4, som nævnes i citatet vedr. skorstenens 'pandetræ' i afsnit 3.

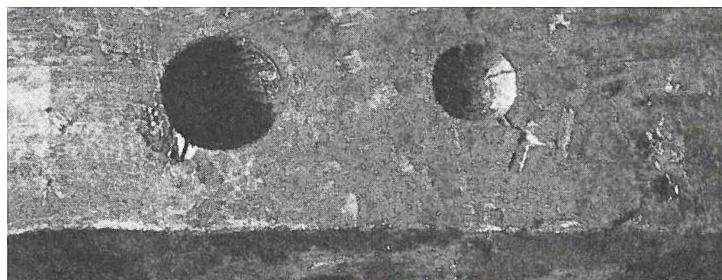

Fig. 4. Et stykke af nødildsstolpen i Herning Museum. Det store hul bærer tydelige mærker af at have været svedet. (H.P. Hansen (1960):168)

Foruden de nævnte i Dansk Folkemuseum (senere i Nationalmuseet) hhv. Herning Museum omtaler H.P. Hansen (1958):146 en nødildsstolpe i Den gamle Landsby på Hjerl Hede. Men en enkelt gang er en sådan stolpe nævnt uden for museale sammenhænge, nemlig i forbindelse med nedrivning af en gammel gård:

Den sidste Morgen gik Lauge med Else ud i Kostalden og afsavede Nødildsstolpen ved de øverste Baase. Det var her, de gamle havde gjort deres Kunster, naar det gjaldt for dem at holde Sygdom ude af Nordborgs Stalde ... Else bar den bort for at gemme den. (Bøcker (1909):194).

Også her gives indtryk af, at det er i sidste øjeblik, nødildsstolpen reddes. Skildringen gælder formentlig forfatterens hjemsgn, Gøl (Øster Hanherred), lige nord for Limfjorden, mens eksempler på ilddragning mv. ellers har været adskilligt længere sydfra, fra det sydlige Himmerland til Midtøstjylland. I øvrigt ses det, at stolpen var placeret ved kobåsene (som i eksemplet i sidste del af afsnit 4).

Afslutning

Indtegnes alle de lokaliteter, hvorfra ilddragning, ildsygen og nødildsstolper er nævnt, kan følgende kort tegnes.

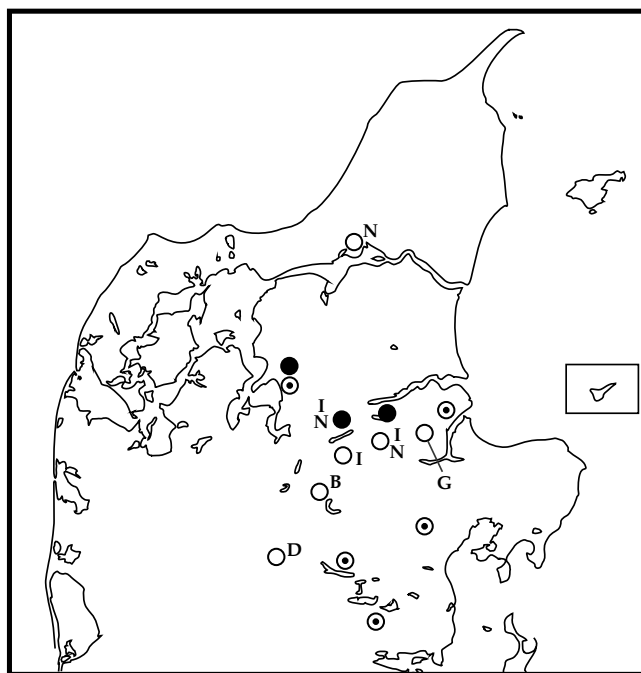

Fig. 5. Kort over sogne, hvorfra ilddragning mv. nævnes. ● drage ild – ⊙ save ild – ○ D = drile ild – ○ B = bore ild – ○ G = gnide ild – ○ I (og ● I) = ildsygen – ○ N (og ● N) = nødildsstolpe.

Det er især i den midterste del af Østjylland, skikkene med ilddragning etc. har været brugt, så vidt det har kunnet opspores: mange eksempler fra Ommersyssel, mere spredt i Midtøstjylland og et enkelt fra nordvest-Djursland; dertil få eksempler i Himmerland og et i Østerhanherred. Man har *hugget ild* med fyrtøj over personer eller dyr for på magisk vis at bevirke bedring af sygdom, og man har *draget, drilet eller savet ild* for at skaffe helt ny ild, dels til bål, som *ildsygen*-ramte eller -truede dyr skulle gå gennem for at blive renset for eller skærmet mod sygdommen, dels til erstatning af 'gammel' ild, som mentes at have tabt sin kraft, rundt om på ildstederne i landsbyens huse og gårde. Måske kan oprindelsen hertil ses i primitiv ildtilbedelse

og ældgamle forestillinger om ildens hellighed, som H.P. Hansen (1960):169 nævner det; heldigt, at Tang Kristensen m.fl. har kunnet finde vidnesbyrd om skikkene, så de i en vis udstrækning har kunnet omtales bl.a. under de pågældende verbalforbindelser i artiklen *ild* i Jysk Ordbog.

Litteratur

- Alkærsig, Søren (1938): Kvægpest. *Historisk Aarbog for Ribe Amt*. København: 35-52.
- Bøcker, Kappel (u.år (1909)): *Nordborgerne*. København.
- Fangel, H.R. (1883): Overtroisk Middel mod Kvægpesten 1746-7. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. IX. Aalborg: 362-363.
- Feilberg = H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. (1886-1914). København.
- Feilberg, H.F. (1889): *Dansk Bondeliv*. I. København.
- Feilberg, H.F. (1897): Ilden – Arnen – Hjemmet. *Aarbog for dansk Kulturhistorie*. Aarhus: 36-75.
- Frifelt, Salomon J. (1959): *Ad jyske Veje sønderud*. 3. Oplag. Ringkjøbing.
- Hansen, H.P. (1942): Herning Museum. *Sprog og Kultur*. XI. Aarhus: 65-129.
- Hansen, H.P. (1958a): Danske trolddomsbøger. *Folkeminder*. 1955-59. København: 145-192.
- Hansen, H.P. (1958b): *Hedebønder i tre slægtled*. København.
- Hansen, H.P. (1960): Bondehjem og Bondeliv i Vestjylland. *Hundrede Aar. Den vest- og sønderjyske Kreditforening 1860-1960* (red. Kristjan Bure). Ringkjøbing: 107-170.
- Hansen, H.P. (1966): *Kæltringejagten og andre beretninger fra det gamle Jylland*. København.
- JO = Jysk Ordbog. www.jyskordbog.dk. Peter Skautrup Centret, Aarhus Universitet.
- Kamp, Jens (1943): *Dansk Folketro*. København.
- Landbrugets Ordbog*. Red. Th. Madsen-Mygdal m.fl. I-II. (1937-1938). København.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. I-XXVIII (1918-1956). København.
- Piø, Iørn (1959): Optegnelser fra Mejlby ved Randers. *Folkeminder*. 1955-59. København: 216-235.
- Rasmussen, Holger (1977): *Banketærskel og Manglebræt*. København.

- Salmonsens = *Salmonsens Konversationsleksikon*. I-XXVI. (1915-1930). København.
- Schuster, H.P. (1872): Faldborg Sogn. *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. IV. Aalborg: 1-46.
- Skytte, Knud (1890): *Jysk Bondeliv*. 2. Samling, 2. Oplag. København.
- Tang Kristensen, Evald (1883): *Jyske Folkeminder*. VI. København.
- Tang Kristensen, Evald (1888): *Jyske Folkeminder*. IX. København.
- Tang Kristensen, Evald (1891a): *Det jyske Almueliv*. I. København.
- Tang Kristensen, Evald (1891b): *Øen Anholt i sagn og sæd*. København.
- Tang Kristensen, Evald (1898): Bondeliv i Sabro Herred for 50 Aar siden. *Aarbog for dansk Kulturhistorie*. Aarhus: 77-115.
- Tang Kristensen, Evald (1936): *Danske Sagn. Ny Række*. VI. København.